

◆◆◆ SZEMLE

◆◆◆ HUNGAROSZLOVAKOLÓGIAI FIGYELŐ

HOLEC, Roman, *Kniha o čítaní, čítanie o knihách (Kto, čo, kde a prečo čítal v „dlhom” 19. storočí na Slovensku)* [Könyv az olvasásról, olvasás a könyvekről (Ki, mit, hol és miért olvasott Szlovákiában a „hosszú” 19. században)] (Bratislava, Marenčin PT, 2022) 364 o.

A tudós történész tulajdonképpen szlovák irodalomtörténetet írt, elsősorban cseh, de magyar, lengyel és egyéb utalásokkal is. Könyvét stílusosan egy 1801-ben megjelent cseh ábécé idézésével nyitja. A Könyv és az ember c. első fejezetben olvassuk: „Ezért csehül és oroszul is olvastak és elsősorban az evangélikus olvasókhöz közel állt mindkét nyelv. Az érettségi szintű általános műveltséghez hozzátartozott a német és a magyar alapos ismerete, ebben pedig inkább a katolikusok domináltak, mert egyszerűen többen voltak. Ezért éppen ez a négy nyelv lett a híd a szlovák olvasóknak az irodalom világába” (17). Elemzi a könyv funkcióit is, többek között a szórakoztatást, a reménykedést. Rengeteget olvastak a börtönökben. „Amikor Svetozár Hurban Vajanský 1893-ban megkezdte egyéves börtönbüntetését Szegeden, egy nagy ládát vitt magával tele Turgenyevvel, Tolsztojjal, Danyilevszkij publicistával és a pánszlávizmus ideológusával [...] mint egy igazi ruszofil. Amikor a láda a hotelben szétesett, mindjárt nyilvánvaló lett, hogy tulajdonosa vagy egy lakatlan szigetre, vagy dutyiba készül. Szegeden ez a második történet. Vajanský cellája olvasóteremnek látszott: a polcokon 200 könyv, a falon Puskin, Věšín eredetije, családi fotó és mindenütt tengernyi újság. Járt neki a sajtó is: szlovák, cseh, orosz, sőt a The Deily News is.” Hasonló volt Fedor Ruppeldt evangélikus püspök helyzete 1940-es fogságában és a szlovák állam munkatáborában, majd a kommunisták börtönében (21). A reménytelen nemzeti sors könnyű műfajokat igényelt. A műkedvelők Roderich Benedixet játszottak, Pesten is, mindig telt ház volt, igaz, Palárik vígjátékai nehezen versenyeztek vele (22). Amikor a 19. század végén a Matica vagyontát és könyvtárát Budapestre szállították, ahol már nem jelentett veszélyt sem az embereknek, sem az államnak, a magasra halmozott szekerekről a turócszentmártoni ál-

lomasra menet régi szlovák könyvek hullottak a földre. A városi gyerekek hol pénzzé tették őket, hol cukroszaniclikat sodortak belőlük (24). A század második felében a szlovák írás a nemzetmentés propagandáját szolgálta. Egy igazi szlovák könyv megjelenése ünnep volt, ezzel szemben a budapesti államlamhú kiadók ontották a szlovák nyelvű publikációkat. 1901–1918 között 224 tankönyvet adtak ki, a teljes szlovák könyvtermés 7%-át. Sokat magyarból fordítottak (36). A szlovák könyv 1918 előtt vesztesre állt a magyar, az államfordulat után a cseh könyvvel szemben. Nagyobb könyvpiac, nagyobb olvasói kultúra Csehországban, a diszkrimináció különböző formái és a szűkebb szerzői háttér Szlovákiában. És közben sokféle cenzúra működött, politikai, de önkéntes is. A konzervatív nemzeti szlovák szinte kivetette a nem a nemzetet szolgáló irodalmat, különösen a polgárosodó csehet.

A következő fejezetet a sokak számára tiltott Mark Twain-idézet nyitja: „Annak az embernek, aki nem akar olvasni, semmi előnye nincs azzal szemben, aki nem tud olvasni.” A szlovákoknak ez annál nehezebb volt, mivel „hozzáférhető nyelvük” (47) nyelvjárási szinten csak a felvilágosodás idején alakult ki, a mai irodalmi nyelv pedig csak a 19. század derekán, lényegében az államfordulat után vált nemzeti nyelvvé. Volt egy illúzió is a szlovák tollforgatók világában: nemzeti szlovákká téríteni és szlovák politikai tényezővé alakítani az évezredek korona- és uralkodóhú szlovák köznemességét, netán a főnemességét is. Mindez a kor demokratizmusának elvetésével, a hatóság iránti alázattal, mély vallásossággal és az uralkodó feltétlen tiszteletével járt (58–59).

Tiltott könyvek avagy olvasás párna alatt – ez a harmadik fejezet címe, és mindjárt furcsa idézettel kezdődik: „1912. április elején a turócszentmártoni Národne novinyban rövid hír jelent meg [...] May Károly meghalt. Kalandor, bandita, pornográf, hamis »doktor«, indiántörténetek és fantasztikus elbeszélések írója, Drezda melletti villájában meghalt” (72). A szlovák irodalomban a néhány kalandregény fordítása a turócszentmártoni értelmiségi és politikai elit ellentétébe ütközött. Képletesen indexre tették Mayt. Számukra az indiánok és arabok szabadságvágya nem szolgált buzdításul, mint a cseheknek, akik a dél-amerikai indiánok elnyomását a Habsburgok elnyomásához hasonlították (73–74). Milo Urban egy messzi árvai faluban tudott az erdőlakókról és Old Shatterhandról. Ezért, amikor az erdész fiaként bármilyen, akár régi fegyverhez jutott, rögtön vadnyugati vadásszá változott. Márai Sándor, a testestől-lelkestől elkötelezett polgár, Urban kortársa németül és magyarul olvasta May Károlyt (77). 1908-ban Budapesten megjelent a *Rinaldo Rinaldini* „elbeszélés”, majd a szlovák fordítás. Több hasonló történeti elbeszélés látott napvilágot Budapesten szlovákul Mátyás királyról, Báthory Erzsébetről, Zrínyi Miklósról. A „hivatalos” szlovák szellemi élet mindezt indexre tette.

„Abban az időben, amikor minden szlovák könyv eseményszámba ment, az olvasók olyan kiadványokat is olvastak, amelyek nem tartoztak kifejezetten a »nemzeti« áramlathoz. Kaphatók voltak Turócszentmártonban is özvegy Moskóczy Aurélia jeles magyar könyvesboltjában. Az »ő« szlovák könyvei azonban csak nyelvíleg voltak szlovákok [...] inkább valamiféle Rózsavölgyi kiadásai, akinek semmi köze sem volt a szlovák irodalomhoz” (85). „A világ-irodalom szenvedélyes olvasója volt Fedor Ruppeldt, a későbbi evangélikus püspök. A századfordulón végezte tanulmányait Oberschützenben, Sopronban, Bécsben, Lipcsében, majd parókus volt Budapesten. 1910–11-ben két szemesztert végzett a skóciai Edinburgh teológiai karán [...] A szülőktől nem ellenőrizve rengeteget olvasott. Szlovák környezetben talán ő ismerte legjobban a brit szépirodalmat [...] Még soproni középiskolai tanulmányai alatt beleszeretett Vernébe” (86). A szlovák fordításiirodalom 1918 előtt ugyancsak szűkös volt. Aki akart, olvashatott Jókait eredetiben, és a fordításoknál elsődlegesen politikai és ideológiai kritériumok domináltak. Így született például a *Szent Péter esernyője* Gejza Žebrácky átültetésében sárosi nyelvjárásban, amelyben több Mikszáth-művet is olvashattak (88–89). A szlovák értelmiségi elitek cseh, német és magyar fordításokban olvashatták Shakespeare-t, Victor Hugót, Tennyson-t, Andersont és másokat (95).

Külön hangsúlyt kapott a szlovákság nyelvismerete a negyedik, Idegen minták c. fejezetben. Bizonyos előnyt jelenthetett, hogy a nyelvi közelség miatt a szlovák olvasó gazdagon meríthetett a cseh eredeti és fordításirodalomból, a nyelvismeret pedig lehetővé tette a magyar és a német irodalom és fordításirodalom olvasását (105). Az eredeti orosz könyvet az állami szervek pánszlávizmusnak minősítették. Az az elképzelés, hogy valaki eredeti orosz könyvet olvas a vonaton, azzal a veszéllyel járt, hogy a célba érkezés nem volt problémamentes (113). A Cseh Világkönyvtár kedvezőbb volt a szlovák nemzeti sajtónak, mint a hasonló magyar Olcsó Könyvtár vagy Magyar Könyvtár. A szlovák nacionalizmusnak egyáltalán nem volt természetes, hogy az orosz klasszikusokat magyar fordításban olvassák. A 19. század Jókai Mór és Mikszáth Kálmán típusú óriásai nem sokat jelentettek a nemzeti szellemben formálódó szlovák olvasónak. Mikszáthnak több fordítása született sárosi, mint irodalmi szlovák nyelven. A magyar költészet, Arany, Petőfi, Ady sokkal népszerűbb volt. Az 1918 előtti szlovák műfordítás-irodalom csúcsa Pavol Ország Hviezdoslav volt, aki például igényes Hamlet-fordítását szótár és a magyar, német és cseh fordítások segítségével is készítette (130–133).

A Pornográfia és dekadencia turócszentmártoni módon című 5. fejezet kritikusan tovább elemzi a konzervatív-nemzeti szlovák elit elutasító magatartását. Megvetették Boccacciót, Balzacot, Rabelais-t (136). „A budapesti »szlovák aranyifjúság« koronázatlan vezére a századfordulón éppen Janko

Jesenský volt. Az éjszakai szórakozóhelyek és a frivol hölgylátogatókkal teli operettek ismerői közé tartozott. Másoktól eltérően azonban Jesenskýnek nem volt szüksége nyilvánosházak látogatására. Csinossága, társasági finomsága, vonzó külseje és választékos nyelve keresett társas lényé tette” (143). „Az anonim Budapesten sok minden elveszett, ami kisvárosi környezetben feltűnő volt. Az ízlés határán játszódo különböző sikamlós operettek, a kávéházak, ahol inkább lányokat vettek, mint kávé, meg a nagyvárosi világ más szórakozóhelyei” (144).

Szellemes Marie Ebner von Eisenach-mottóval kezdődik A nő és a könyv c. 6. fejezet: „Amikor a nő megtanult olvasni, a földön megszületett a nőkérdés” (167). Elena Maróthy-Šoltésová jól megtanult magyarul és németül, később autodidaktaként franciául, nehezen oroszul. A losonci német iskolában eredetiben olvasta Kantot (171). Miloš Štefanovič és Milan Hodža, az a két jeles szlovák politikus, akik túlláttak a szlovák világon, a magyar köz- és magánélet germanizálódásával foglalkoztak. A háború előtti Magyarországra 1113 német folyóirat érkezett, annyi, ahány magyar periodikum 1897-ben az országban megjelent. Fel is tették a kérdést, mit olvasnak nálunk az úri házakban. Persze, csupa németet (181).

A 7. fejezet is a nőkről szól, ezúttal az írónőkről és olvasókról, akik tobzódnak az erotikában a budapesti Népszínházban, miközben a szlovákok a nemzeti tudatot ébresztgető vándorszínészetig jutottak. A mottó Viliam Pauliny-Tóth levélrészlete Marína Hodžovához: „Elképzelheti, milyen civilizált darab uralkodik ott, kifejezetten borzasztó trágár kétértelműségek [...] és egy borzalmas botrányos tánc (kánkán) miatt már huszonötöször adták elő ugyanabban a Népszínházban, és az emberek mindig szinte verekednek a belepőjegyekért” (198).

Az Apák és fiúk c. 8. fejezet a modern cseh irodalmon nevelkedő fiatal szlovák értelmiség szembefordulását mutatja be a konzervatív apákkal, a 9. fejezet pedig a nemesi, polgári és más szalonok könyvtárait elemzi, a kassai Márai Sándorra hivatkozva. A 10. már az új század olvasási szokásait, a 11. pedig a könyv- és periodikumillusztrációkkal foglalkozik. Itt is sok a nyelvi és tartalmi hungarikum, a Borsszem Jankótól a hazafias Vlast’ a svet-ig [A haza és a világ], de van illusztráció arról is, miképp akasztotta Jozef Miloslav Hurban a magyar forradalmárokat 1849-ben az orosz egységek és a szlovák önkéntesek érkezése előtt.

Holec könyve izgalmas olvasmány. Egészen újszerű vallomás az 1918 előtti konzervatív szlovák elit küzdelméről az új idők irodalmával. És tömény hungaroszlovakológiai elemekkel.

Käfer István

MOLNÁR Antal, *Die Formelsammlungen der Franziskaner-Observanten in Ungarn (ca. 1451–1554)* (Roma, Frati Editori di Quaracchi, Fondazione Collegio S. Bonaventura, 2022) (Analecta Franciscana XIX, Nova Series, Documenta et studia 7) XLIX+773 o.

Eljött a formuláriumok kutatásának reneszánsza? Talán nem merészség kijelentenünk, hogy a 822 oldalas kiadvánnyal éppen e reneszánsz érdekében Molnár Antal irányt és példát mutatva nagyon sokat tett; csak remélni lehet, hogy a hasonlóképp tudós folytatás nem marad el. A középkori és kora újkori Magyar Királyság területéről származó formuláskönyvek sora jelent meg az utóbbi években, amelyek bizonyítják, hogy az első látásra nem éppen „izgalmas” forrástípusnak is van jelentős mondanivalója az értő szemmel olvasó történészek és rendtörténészek számára.¹ A kiadvány alapjául szolgáló négy kézirat közül három az Országos Széchényi Könyvtárban (Cod. Lat. 432, Oct. Lat. 775 és 1220), a negyedik Gyöngyösön, a Ferences Könyvtárban található (Cod. Med. 3).

Néhány adat, amiből már a kötet (el)olvasása, áttanulmányozása előtt is az elvégzett munka nagyságára következtethetünk: a 49 oldalas, római számmal számozott első rész tartalmazza Erdő Péter bíboros ajánló sorait, a tartalomjegyzéket, a rövidítéseket és a 37 oldalas irodalomjegyzéket. Ezt követi a 187 oldalas bevezető tanulmány, mondhatni egy önmagában is megálló rendtörténeti kismonográfia, amellyel kapcsolatban meg kell állapítanunk, hogy introductióként meglep, és messze felülmúlja várakozásainkat. Mind tartalmi teljességre törekvése – mivel a négy feldolgozott formuláriumban érintett témákat igyekszik a lehető legtöbb oldalról taglalni –, mind pedig méretei arra teszik alkalmassá, hogy a korszak újraírandó általános és obszerváns ferences történelmének megkerülhetetlen alapjává váljon. E hosszú bevezető nemcsak a középkor végi Magyar Királyság írásbeliségén belül, hanem azon túl, tágabb összefüggésben, az európai ferences írásbeliség egészén belül határozza meg a mintakönyvek helyét a rend életében. Itt a négy kézirat gondos bemutatása vezet át a magyar obszerváns ferencesek 16. század eleji életébe, amelyre már jó ideje óhatatlanul rányomta bélyegét a fenyegető oszmán terjeszkedés. Ezzel adott volt a feladat, hogy Molnár Antal a változatos tematikájú mintaszövegek többségét ebből a nézőpontból is nagyon aprólékosan vizsgálja. Szóba kerülnek itt a szövegmintákból kielemezhető spirituális és kulturális kérdések, a gazdasági nehézségek, köztük az építkezések, az állagmegóvás ügyei vagy a hihetetlen mennyiségű utazás. Mindezekre a személy- és helynevektől, valamint a dátumoktól sokszor (de nem mindig) megfosztott

¹ Felsorolásuk a példás irodalomjegyzékben megtalálható.

írásbeli forrásokból derül fény. A vezetői rendelkezések írásbeli terjesztése, az ügyintézés szintén magas fokú szervezettsége a reformok irányába mutat, nem függetlenül a más szerzetesrendekben is megfigyelhető folyamatoktól. Mindezek a tárgykörök az elmúlt jó fél évszázad szakirodalmával nagyon pontosan szembesítve jelennek meg, és Molnár Antal finom elemzéseinek köszönhetően az esetek többségében lényegi tisztázás és továbblépés történt.

Ezután olvasható a négy latin nyelvű formulárium szövegkiadása, mintegy 878 levél és levélrészlet. Páratlan forrásmennyiséget biztosítanak a 15. század második és a 16. század első felére vonatkozóan az ebben az egy kötetben közzétett ferences dokumentumok (191–656. o.). E részt zárja a négy Függelék (659–720. o.) prozopográfiai és földrajzi táblázatokkal, térképekkel, amelyek a négy mintakönyv mellett az elkövetkező ferences kutatások mellőzhetetlen segédeszközei lesznek. Az itt látható néhány kéziratoldal fényképével kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy a pontosan méretarányos felvételek talán kifejezőbben érzékeltették volna az adott kézirat jellegét; hely lett volna bőven a nagy alakú kiadványban (715–720. o.). A kötet végén külön személy- és külön helynévmutatót találunk, ezután pedig a formulák címjegyzéke az egyes gyűjtemények rendjében tartalmazza a tételeket kiváló áttekintést nyújtván az előforduló témákról (745–764. o.). A német nyelvű kiadványt rövid, jól megírt és a lényeges adatokat felsoroló, tehát tényleg megfelelő tájékoztatást nyújtó angol és magyar nyelvű összefoglalás zárja (765–773. o.), mondhatni, teszi teljessé. Molnár Antal egy évtizedet meghaladó, kitarító és alapos kutatásainak eredményeit tartalmazza e gondosan összeállított, igényes és forgatni érdemes újabb kötet, amelyért köszönettel tartozunk neki.

A „regula” mellett frissen megalkotott alkotmányukra („constitutiones”) is sokszor hivatkoznak a mintaszövegek szerzői, összeállítói. E hivatkozások azért fontosak, mert a rendi vezetők éppen ezek ismeretében tudják személyes visitatiók alkalmával, a valóságban azonban legtöbbször körleveleik segítségével rendtársaikat a helyes, Szent Ferenc által kijelölt úton megtartani. A példamutatás és szóbeli tanítás után az írásba foglalt szabályok korában nem érdektelen tudni, hogy éppen melyik változatra hivatkoztak a rendtartományban, mivel az 1479-ben, Szécsényben hozott vikáriusi konstitúciók beépültek az 1499-ben megalkotott atyai konstitúciós szövegbe. A „iuxta constitutiones” mellett „iuxta constitutiones novas” (603,26–27 [a későbbiekben: oldalszám és sorszám]) kitétellel is találkozunk, ami lapalji jegyzetben magyarázat után kívánczodik, hasonlóan a „secundum formam novarum constitutionum vicarialium”-hoz (237,23–24). Tehát a régre már nem volt szükség. A korabeli ferenceseknek nem volt feltétlenül szükségük arra, hogy pontos locusokra utaljanak, mert kolostoraikban a kéziratok (elvileg) elérhetőek voltak, tartalmukat (ismét elvileg) ismerték a rendtársak.

Sokszor olvasható az iratok befejező soraiban, hogy milyen módon kell a címzetteknek gondoskodni arról, hogy a rendtársaik („subditi”) is tudomást szerezzenek akár latinul, akár magyarul az adott irat tartalmáról. Nekünk, késői olvasóknak azonban azt kell felfednünk, hogy *akkor* egy rendi vezető milyen szövegekörnyezetben éppen milyen rendi törvényből vagy más levélgyűjteményből idéz. A levelekben, buzdításokban vagy a különféle, alkalmi típus-szövegekben többször emlegetett és idézett „nagyok”² műveit megtaláljuk a jegyzetekben, de sajnos jobbára csak a Migne-féle Patrologia Latina adataival; e kötetek (óvatos) használatáról nem érdemes lemondanunk, ám az esetek többségében már rendelkezésre áll modern kritikai kiadás a közismert nagy sorozatok valamelyikében.

Nem lehet eléggé hangoztatni, mekkora nyereségnek tartjuk, hogy egy corpusban végül is két két művet forgathatunk. Egyrészt a kismonográfiának beillő és akár önállóan is publikálható bevezetés szinte mindent elmond, amit a formuláriumról elméletben és gyakorlatban tudni lehet és kell. A szerző elhelyezi a formuláskönyv műfaját a rendi és a világi írásbeliség közegeiben, ami elsősorban intézményi környezetet jelent. Ír az itthon és külhonban fellelhető példányokról, feldolgozottságukról. Alapos elemzéssel helyezi el a korabeli obszerváns ferences világban e könyvtípust, lehetőség szerint feltárja forrásaikat, és szigorúan ezekből von le következtetéseket a ferences obszervancia életének spirituális és materiális vonatkozásaira. Másrészt a formuláskönyvek latin szövegének ez az óriási mennyisége többértű bepillantást enged a korszak ugyancsak összetett ferences világába, és a négy formulárium együtt-tanulmányozása megkönnyíti a párhuzamok egymás mellé helyezését, az azonos témák különféle megfogalmazású változatainak vizsgálatát. A közreadó ezzel az összeállítással lehetővé tette, hogy az olvasók nagyjából egy évszázados távlatban tanulmányozhassák, hasonlíthassák össze egymással az egyes mintaszövegeket és azok változásait. A kötet forgatásának élvezete a pálos érdeklődésű recenzenst akár továbbgondolásra is készíthetné: a Magyarországon és a Jasna Góra-i kolostorban őrzött pálos formuláriumok feldolgozása szintén komoly haszonnal kecsegtetné az általános és benne a pálos rendtörténetet.

A függelékekben a személy- és helynévjegyzék, valamint az egyes formuláriumok címjegyzéke segíti a célirányos tájékozódást. A telhetetlen recenzens még egy tárgyszó- vagy kifejezésjegyzéket is el tudott volna képzelni meghatározott témák szerinti csoportosításban, amely gondolat benne az alábbi, találmásra kiragadott szavak és kifejezések kigyűjtése során vetődött

² Szent Ágoston, Clairvaux-i Szent Bernát, Szent Bonaventura etc. – Hadd emeljem ki önkényesen Boethiust, akinek *Philosophiae consolatiója* 1984-ben jelent meg Ludwig Bieler gondozásában a Corpus Christianorum Series Latina sorozat 94. kötetében.

fel: „ambitus et circuitus, auditorum aures, calamus, canaparia, canaparius, capitulum (parciale, provinciale, generalissimum), carcer, colligancia, constitutiones (principales, provinciales), criminaliter, declarata, exenium et munusculum, exhortacio litteralis, familia, fontale principium et radix, generalatus, gwardianus, gwardianatus, in divinis laudibus, in vulgari exponere, informare, iuxta informacionem, kalandos(!), liber, libraria, librarius, modernus, oc(c)ulare, officium, phylosophyia, prelacionis officium, prolocutor, quitacio, scribere, scriptor” és folytathatók a sort az érdekesebbnél érdekesebb és fontosabbnál fontosabb szavak, kifejezések köréből. Hadd említsem példaként, hogy néhány esetben az exhortációkból a rendi előírások, parancsok hierarchiájára is találunk utalást³ emellett, hogy a rend spiritualitására, általános beállítottságára ezek az iratok jelentik a legkiválóbb forrásokat. Olvasásuk után nem túlzás megállapítani, hogy a példás szerzetesi életre törekvő ferenceseknek (is) elég sok mindenre kellett figyelniük nap mint nap.

A mintakönyvek szövegének egyszerű közreadásánál sokkal többről van itt szó: a különféle latin formulákat és exhortációkat, környezetük gondos elemzésével kiegészítve, rendtörténeti beágyazottságukban ragadhatjuk meg. A mintaszövegek adott kéziratban való elhelyezése, elhelyezkedése semmiképpen sem hagyható figyelmen kívül, mert a korabeli rendi vezetők felfogására (mondhatni szövegigényére) vet fényt, hogy milyen privilégiumok, jogi szövegek szomszédságában olvastatják, láttatják az adott ferences ág múltját. Másképp: milyen írásokat tartanak szívesen egyetlen kötetben, amelyek munkájukat megkönnyítik. Történelmüket a jog visszfényében kívánják magyarázni, és ezáltal igazolni törekvéseik helyességét és azok elismerését a múltban. A kiadás arra is bizonyíték, hogy egy adott tartalom elemzése mennyire nem lehet független közvetlen környezetétől. Vagyis attól a kódextól, amelyben megőrződött, és amelyiket olyan sokáig forgattak.

A kötet latin részének jellemzése, dicsérete során nem feledhetjük, hogy elsősorban és természetesen történészek számára készült, akiket inkább a tartalom érdekel, semmint a filológia. Az adatokat a kutatóknak nagyobb összefüggésekbe kell rendezniük, amit csak azután lehet elvégezni, miután a kiadó a kéziratok latin nyelvi és kodikológiai problémáit előzőleg már megoldotta. A latin szöveg kiadási elvei a bevezető tanulmány végén olvashatók (185–187. o.). Teljesen egyet lehet érteni a kiadói törekvéssel, hogy könnyen olvasható, jól érthető és már komoly filológiai elemzésen átesett, kielélt szö-

³ Puztán egy-két példa álljon itt: „precepta, preceptis equipollencia, preceptorum vim habencia” (a hivatkozásoknál az oldalszámot a sorszám követi) 195,10–12), a „monita, mandata, precepta” felsorolás, többször, ebben a sorrendben, együtt fordulnak elő (pl. 212,15). Nyilvánvaló, hogy a „monitum” a „mandatum” alatt áll, a legerősebb pedig a „preceptum”, különösen, ha „Domini preceptum”-ról esik szó (323,3).

veget kell a kutatás rendelkezésére bocsátani, ami sikerült is, és ezen alapvetően nem változtat az a néhány lapsus scribae, amire most fel kell hívnom a figyelmet. A bevezetésben, a latin szavak nagy-, illetve kisbetűs átírásának taglalásakor akadt meg a szerző egyébként jól fogó tolla, amikor tévesen a napi evangélium kezdő szavának tulajdonította magának a vasárnapnak az elnevezését. Valójában a középkorban (és több helyen ma is) az egyes vasárnapok elnevezését a napi mise Introitusának kezdő szava adta. Az itt hivatkozott „dominica Oculi” világosan utal a nagyböjt harmadik vasárnapján énekelendő Introitusban felcsendülő 24. zsoltár 15. versére (186. o.). A későbbiekben az ilyen típusú időpont-meghatározások már helyesek, de például az egyik időpontadatról szívesen láttunk volna utalást a levélben is hivatkozott másikra (245,17-re a 246,18–20-ról).

Valamelyes hiányérzetünk a kiadás általános forráskezelése miatt támad: a történész Molnár Antal talán nem engedte eléggé érvényesülni munkája során a forrásokat kereső és értékelő filológust. A bevezető tanulmányban megindokolja, hogy milyen textust miért hagy ki (64–65. o.). Sajnos lemond a *Fontes Franciscani* apparátusban való feltüntetetéséről (186. o.), pedig ez kiváló lehetőség lett volna a rendi normatív irodalom belső mozgásának, azaz felhasználásának megragadására és bemutatására. Az I. számú gyűjteményben sem közli vagy közli újra a két Bonaventura-levelet, mondván, hogy ismert, kiadásban is elérhető írásokról van szó. Ezzel szemben érdemes lenne arra gondolni, hogy annak idején a formulárium ferences összeállítójának valami mondanivalója csak volt e levelekkel, valamire használhatónak vélte azokat, és emiatt másolta be.

A latin szövegközlés technikai kivitelezésére tekintve, nem egészen világos, hogy a latin szöveg miért is kapott sorszámokat, amikor a kötetben csak a négy gyűjteményre, azokon belül pedig csak a levelek sorszámára történik hivatkozás. Továbbá: az eredeti kéziratok folioszámozását jobb lett volna a margón feltüntetni, mert így elkerülhető lett volna a nagyon furcsán kinéző „pro- <147r> fessor” (482,26), „obsequio- <211v> rum” (538,27) jellegű megoldás, ami helyett mindenképpen a „pro||fessor” vagy „obsequio||rum” alak lenne ajánlható. A szövegértést természetesen nem befolyásolja a kifogásolt eljárás, de a kéziratban való tájékozódást a margóra kitett folioszámok megkönnyítenék.

A szentírási idézeteket és utalásokat a lapalji jegyzetekben az ilyen igényes szövegkiadásokban külön sorban célszerű megadni. A loci biblici esetében a (középkori értelemben vett) szó szerinti idézeteknél az Einführung szerint kurzív szedést várunk, más esetben a Cf. elégségesen hívja fel a figyelmet a szentírási gondolat többé-kevésbé pontos vagy feltehetően emlékezetből történő visszaadására. Ennek az elvnek a következetes végigvitele némi ingadozást mutat, bár az olvasást ez sem zavarja. A 442. lapalji jegyzetben (346. o.)

az Apokalipszis 7,12 van feltüntetve forrásként (a latin ugyan „ewangelicum dictum”-ot mond, 346,1–2), ami helytálló, de sokkal egyszerűbb azt feltételezni, hogy a ferences „szerző” a Szentháromság ünnepén énekelt antifónára gondolt (Cantus ID 001710), utána pedig a mise praefatiójának szövegét felhasználva fejezi ki örömét, hogy a világ forगतagából eljuthattak a „regularis observantia” állapotába.

Pécsváradi Gábor, custos 1512-ben készült exhortációjában (191–197. o.) két alkalommal hivatkozik a *Salve, Sancte Pater* kezdetű, a stigmatizáció ünnepén (szeptember 17.) énekelt Ferenc-antifónára (191,34–35 és 195,18). Először kurzívval van kiemelve az idézet, másodjára normál szedéssel, idézőjelben. A második idézésnél szívesen láttunk volna a lapalji jegyzetben egy visszaütalást az első előfordulásra. A ferences szerző saját liturgikus gyakorlatából érezte meg, hogy e részekhez tudja felhasználni a jól ismert énekszöveget. Ugyanebben a kéziratban rejtve maradt a „sintque pura cordis intima” (333,10) lelőhelye, vagyis a prima imaórában a ferencesek által is imádkozott *Iam lucis orto* kezdetű szép himnusz,⁴ amelynek harmadik strófája kezdődik az idézett sorral („sint pura cordis intima” alakban).

Pusztán sajtóhiba, hogy a Bischofssitz csak két alkalommal nem ebben a helyes alakban fordul elő (267. o., 238. j. és 571. o., 14. j.), valamint a *Gloria Patris* egy s betűvel több a szabályosnál (334,31). Az I,78. számú levél mellett a margón egy utalást találunk: „*Aliam subdelegatoriam vide infra in signum A*”, ennek helyes olvasata „*in figura A*” lenne. Apró elnézés, ami a hatalmas munka érdemét nem rontja.

Irodalmi szempont e szövegekörnyezetben a néhány citátum meglete ellenére is csak korlátozottan vehető fel: a nyelvi ismeretek csillogtatására e közeg nem kínált sok lehetőséget, a klasszikusokra történő hivatkozás (nagy valószínűséggel) más műből való átvétel lehet. Seneca *A jótéteményekről* (*De beneficiis*) című munkájára való hivatkozás ötlik két alkalommal szemünkbe, az egyik az első, a másik a második gyűjteményben (298,32–33 és 371,17). Forrásként talán egy szöveggyűjteményre kell itt gyanakodnunk, a florilégium-műveltségen túlmutató olvasottságot csak nagyon ritka esetben szabad feltételezni. E mintakönyvekben inkább ne keressünk ilyet. – Az első gyűjtemény egy érdekes helye jegyzet nélkül maradt: a szerzetesi bűnmegvallás („*dicantur a vobis culpe*”) és a disciplina kapcsán említett „*post psalmum De profundis*” a 129. zsoltár, amit a „*Christus factus est nobis obediens*”⁵ oratio követ (334,27–31).

⁴ Lásd a XI. oldalon szereplő G. M. Dreves, C. Blume és H. M. Bannister által kiadott *Analecta hymnica medii aevi*..., 51. kötete 40. oldalán.

⁵ A Filippiekhez írott levélből (2,8–9) kialakított oratio, amely a Triduum sacrum idején mondott matutinumot és laudest zárta.

Ugyanakkor a sok „ut supra” kitétel megjegyzetelése kiválóan megoldott. Ám az alábbiak esetében valamiféle útbaigazítást csak hiányolunk: „Alia de eadem vide infra ab hinc folio L.” (228,26), az „ut supra xvii hinc folio” (616,13–14) vagy az „ut prius eiam scripsi in precedenti folio de doctoribus canonicis” (539,16–17), ahol a kiadás előző oldalán, az előző tételnél megtalálható a hivatkozott locus.

A magyar medievisztika, s benne az egyháztörténelem kutatói, hasonlóan az európai ferencesekhez, nagyon sokat köszönhetnek Molnár Antalnak. Eddigi érdemeit most nem említve (bár ez méltatlan eljárás) pusztán azt emeljük ki, hogy ezzel a kiadvánnyal az általános, tehát az országhatárokon szükségszerűen átnyúló rendtörténeti vizsgálódások számára is hatalmas, és nyugodtan állíthatjuk, hogy szinte mindenütt kötelezően tanulmányozandó ferences anyagot tett a legmegfelelőbb helyen, az 1885-ben alapított, tekintélyes *Analecta Franciscana* sorozatban hozzáférhetővé. Ez már önmagában is biztosítja, hogy ez a munka tényleg ismertté váljon, és hosszú ideig ismert is maradjon az európai rendtörténeti kutatás számára. Nem hallgathatom el, hogy e sorozat szerkesztőit is dicséret illeti Molnár munkájának befogadása miatt. Összegezve mondandómat: a szerző kiválóan mutatta be az obszerváns ferences dokumentumokat, emelte ki jelentőségüket, helyezte el őket a maguk szöveg- és mindenek előtt általános rendtörténeti környezetében. A latin szöveggözlés, a hozzáfűzött megjegyzések és messzire kitekintő elemzések együttese biztosítja, hogy e kötetet Európa-szerte nagyon sokáig haszonnal fogják forgatni. Molnár Antal nehezen felülmúlható mintát adott, és állított ugyanakkor magas mértéket a következő kutató nemzedékek elé. Ez így van rendjén.

Sarbak Gábor

KOVÁCS Eszter, *Cseh és szlovák verses emlékek a régi magyarországi nyomtatványokban (17. század)* (Esztergom, Szent Adalbert Közép- és Kelet-Európa Kutatásokért Alapítvány, 2022) 440 o.

A régi magyar verses emlékek gyűjtése 1877-ben kezdődött, mára pedig rendkívül gazdag adattárak állnak rendelkezésünkre a magyar nyelven íródott költői művekből, a Régi Magyar Költők Tára 16. század sorozatának 12 kötete és 17. század sorozatának 17 kötete. Ezek a magyar nyelven született verses emlékeket tartalmazzák. A régi Magyarország művelődésének feltérképezésében azonban fehér folt az országban használt más nyelveken, elsősorban latin, német és biblikus cseh (szlovák) nyelven született költészet emlékeinek feltérképezése. Kovács Eszter a Szent Adalbert Közép- és Ke-

let-Európa Kutatásokért Alapítvány kiadásában megjelent kötetében ez utóbira vállalkozott. A Bolyai János Kutatási Ösztöndíj segítségével, a teljesség igényére törekedve állította össze a 17. századi, nyomtatványban megjelent cseh (szlovák) nyelvű verses emlékek incipitmutatóját, repertóriumát. Az anyag a králicei biblia cseh nyelven, a magyarországi szlovákok irodalmi és evangélikus liturgikus nyelveként használatos nyelven, szlovák és cseh nyelven íródott verses emlékek adattárát tartalmazza, hazai és külföldi szerzők műveit egyaránt, eredeti alkotásokat, fordításokat és átvételeket is. Az emlékek többsége liturgikus vagy magánáhítati ének, verses imádság, de szerepelnek a repertóriumban köszöntőversek, gyászversek, tanító versek, rövid verses drámák is (párbeszédés ének, passió stb.).

A vállalkozás a magyar tudományosság régi hiányát pótolja. A Régi Magyarországi Nyomtatványok 1473 és 1670 közötti emlékeket feldolgozó, 1971 és 2012 között megjelent I–IV. kötetében megtalálható volt a magyar nyelvű énekek és versek incipitmutatója. Käfer István azonban már ekkor felhívta arra a figyelmet, hogy ezek az értékes incipitmutatók csak a magyar nyelvű verses emlékeket dolgozták fel, a más hazai nyelveken születettek meglétét csak a bibliográfiai leírásban jelzik. Tarján Bence az RMNy alapján el is kezdte gyűjteni a bibliikus cseh és a szlovák nyelvű verseket, de munkája befejezetlen maradt. Ezt folytatta és repertóriumában az 1701 előtt Magyarországon nyomtatásban megjelent verses emlékek vonatkozásában a teljesség igényével el is végezte Kovács Eszter.

A repertórium rendkívül sokféle nyomtatvány incipitmutatóját tartalmazza – a nyomtatványokat, a szerzőket és a kötet szerkesztési elveit bemutató magyar és cseh nyelvű rövid bevezető tanulmányt követően, betűrendben –, vannak közöttük cseh szerzők Magyarországon kiadott munkái, hungarus szerzők hazai művei és az 1620-as fehérhegyi csata következményei miatt országukat elhagyó cseh protestáns menekült, exuláns szerzők (Jan Amos Komenský (Comenius), Jiřík Třanovský, Adam Plintovič, Adam Trajan Benešovský és mások) Magyarországon kinyomtatott alkotásai.

A hiánypótló kötet nemcsak a hazai, hanem a cseh és a szlovák szakemberek nélkülözhetetlen kézikönyve lesz a régi Magyarország művelődésének cseh és szlovák nyelvű emlékeinek tanulmányozása során. Ugyanilyen hasznos lesz azonban a repertóriumhoz kapcsolódó, a legérdekesebb emlékek fordítását tartalmazó, készülő antológia és a már döntő részben katolikus szerzők műveit tartalmazó, a 18. századi cseh és szlovák nyelvű verses emlékeket feldolgozó újabb repertórium is a Szent Adalbert Közép- és Kelet-Európa Kutatásokért Alapítvány kiadásában.

Mészáros Andor